

COURSE «BANK AUDITING»
LECTURE #5
AUDIT SIGNIFICANCE AND RISK IN BANK AUDITING
Rizaev N.K. - DSc

“БАНК АУДИТИ” ФАНИ
5-МАВЗУ
БАНК АУДИТИДА МУҲИМЛИК ВА РИСК

РИЗАЕВ Н.К - DSc

Режа:

- 1. Moliyaviy hisobot xalqaro standartlarida hamda auditning xalqaro standartlarida “muhimlik” tushunchasi talqini**
- 2. Muhimlik darajasini aniqlashning amaliy jihatlari**
- 3. Auditorlik riski va uni aniqlash tartibi**

Tayanch soʻz va iboralar: Moliyaviy hisobotning asosiy elementlari, muhimlik tushunchasi va uni aniqlash, uni darajalari, tekshiruvda muhimlik darajasidan foydalanish, auditorlik riski, unga taʼsir etuvchi omillar, risklarning maqbul toʻplami va uning elementlari.

1. Moliyaviy hisobot xalqaro standartlarida hamda auditning xalqaro standartlarida “muhimlik” tushunchasi talqini

Xorijiy investorlarga MHXSlari asosida tayyorlangan moliyaviy hisobotlar mamlakatimizdagi subʼektlarga investitsiyalar kiritish toʻgʻrisida qaror qabul qilishida asosiy manba boʻlib xizmat qiladi. Shuning uchun hozirgi kunda moliyaviy hisobotlarni MHXSlariga muvofiq tayyorlash va undagi koʻrsatkichlarning ishonchliligini hamda shaffofligini taʼminlash davr talabidir. Baʼzi holatlarda MHXSlari boʻyicha mutaxassislar, auditorlar tomonidan “bu axborot MHXS boʻyicha tayyorlanayotgan hisobot uchun muhim emas” yoki “bu axborot muhim boʻlib, uni hisobotda aks ettirish shart” degan mulohazalarni eshitamiz.

“Muhimlik” tushunchasiga ilmiy jihatdan taʼrif berishdan avval uning lugʻaviy maʼnosiga toʻxtalib oʻtish maqsadga muvofiq, yaʼni “muhim” kerakli, ahamiyatli, jiddiy, alohida ahamiyatga ega boʻlgan, ahamiyat jihatdan birinchi darajali degan maʼnolarni anglatadi.

Axborot, agar uning tushirib qoldirilishi yoki buzib koʻrsatilishi maʼlum hisobot beruvchi tadbirkorlik subʼekti toʻgʻrisidagi moliyaviy axborot asosida foydalanuvchilar tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga taʼsir qilishi mumkin boʻlsa, u muhim deb hisoblanadi. Boshqacha aytganda, muhimlik, alohida tadbirkorlik subʼektining moliyaviy hisoboti doirasidagi axborotga tegishli boʻlgan moddalarning

mohiyati va kattaligi yoki ikkalasiga ham asoslangan, tadbirkorlik sub'ektiga xos bo'lgan o'rinlilikning bitta jihatidir.

Muhimlik – bu hisobot ko'rsatkichlarining shunday kattaligiki (yoki sifati), ularni hisobotda aks ettirilmasligi yoki buzib ko'rsatilishi ana shu hisobotdan foydalanuvchi mutaxassislarni noto'g'ri qaror qabul qilishiga olib keladi.

Muhimlikning nazariy asoslariga to'xtaladigan bo'lsak, muhimlik – MHXS lari asosida tayyorlanadigan moliyaviy hisobot tuzishda unga zarur bo'ladigan axborotlarning sifat xususiyatini ifodalaydi. MHXS bo'yicha kontseptual asoslarida moliyaviy hisobotni tayyorlashda axborotlarning sifatini ta'minlashda quyidagi xususiyatlari ham e'tiborga olinishi lozim:

- tushunarlilik (understandability);
- ishonchlilik (reliability);
- taqqoslanuvchanlik (comparability).

“Muhimlik” tushunchasidan foydalanish va uni qo'llash sharti MHXSlar asosida tayyorlanadigan moliyaviy hisobotlarning shakllanishi talaygina xo'jalik jarayonlaridan(operatsiyalaridan) tashkil topishi bilan bog'liqdir.

“Muhimlik” tushunchasini tom ma'noda talqin etadigan bo'lsak, so'z birinchi navbatda moliyaviy hisobotning katta qiymatga ega bo'lgan elementlari xaqida boradi. Masalan, debitorlik qarzlari balans jami summasining 30%ni tashkil etsa, uni hisobotda noto'g'ri aks ettirilishi oqibatida undan foydalanuvchilarni qarorlar qabul qilishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Lekin shuni ham ta'kidlash lozimki, hisobot moddalarining muhimligi faqat ularning qiymatiga emas, balki iqtisodiy mohiyatiga ham bog'liqdir. Masalan, xo'jalik yurituvchi sub'ekt yangi faoliyat turini taqdim etishi natijasida yuzaga keladigan risklar va shart sharoitlar moliyaviy hisobotdan foydalanuvchilarning qarorlariga jiddiy ta'sir o'tkazishi mumkin. Shunday qilib hisobot moddalarining muhimligini belgilashga quyidagi omillar ta'sir qilishini inobatga olinishi lozim deb o'ylaymiz:

Hisobot moddalarining qiymati;

Hisobot moddalarining iqtisodiy mohiyati;

Ikkita omil kombinatsiyasi.

Moliyaviy hisobot moddalarining muhimligini belgilashda ularning miqdor va sifat xususiyatlari ham muhim rol o'ynashi mumkin. Masalan, tovar moddiy zahiralarni hajm jihatdan (puldagi ifodasi) va uning tarkibiga kiruvchi elementlari “xom ashyo”, “yarim tayyor mahsulotlar”, “tayyor mahsulotlar” (sifat xususiyati) to'g'risidagi axborotlar hisobotda aks etishi lozim. Xalqaro standartlarga asosan moliyaviy hisobotda aks ettirilgan ma'lumot undan foydalanuvchilar uchun muhim deb qaralsa, moliyaviy hisobot shakliga shu muhim hisoblangan ma'lumot orqali kritilgan o'zgartirish hech qanday huquqiy jihatdan ta'sirga uchramaydi.

Moliyaviy hisobotning muhim moddalariga nisbatan MHXSleri qo'llaniladi. Bizning bunday xulosaga kelishimizga sabab “Hisob siyosati, hisoblab chiqilgan baholardagi o'zgarishlar va xatolar” nomli Moliyaviy hisobot xalqaro standartida moliyaviy hisobotga ta'sir etish darajasi ahamiyatsiz bo'lgan ko'rsatkichlar hisob siyosatida aks etmaydi, deb e'tirof etilganligidadir. [4]

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda muhimlik kontsepsiyasini quyidagi yo'nalishlarda shakllantirish mumkin:

moliyaviy hisobotda xususiyati jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan muhim moddalar (ko'rstakichlar) alohida-alohida aks etishi lozim;

muhim bo'lmagan moddalarni uning xususiyati va funktsiyalaridan kelib chiqqan holda umumlashtirish;

moliyaviy hisobotda aks etmaydigan ayrim ko'rsatkichlar hisobotga ilova sifatida keltiriladigan hujjatlarda ochib berilish lozim.

Shuni yodda tutish lozimki, muhimlik mutloq va nisbiy miqdorlarda aniqlanishi mumkin. Muhimlikni nisbiy miqdorlarda aniqlash moliyaviy hisobot moddalarining sifat xususiyatlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, xarajatlarni hisobotda aks ettirish jarayonida yo'l qo'yilgan 1 mln. so'mlik xato, foydasi 1 mlrd. so'mni tashkil etuvchi sub'ekt uchun muhim emas, lekin foydasi 3 mln. so'mni tashkil etuvchi sub'ekt uchun muhimdir. Xato haqida gap ketganda, sub'ekt xodimlari tomonidan u bilmasdan yoki qasddan sodir etilishi mumkin. Ikkinchi holat auditorlar tomonidan o'rganilganda hisobotdagi xatoliklar evaziga auditorlik riskini ortishi natijasida muhimlik darajasi kamaytiriladi (ya'ni o'rganilayotgan moddaning iqtisodiy mohiyatiga qaraladi).

Yana bir misol keltirsak, sodir etilgan kichkina xatolik zarar bilan chiqqan sub'ektni foyda bilan chiqishiga olib keldi. Sub'ekt yillik moliyaviy hisobotida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

Sub'ekt buxgalteriyasidagi ma'lumot			
Xato aniqlagunga qadar holat		Xato aniqlangandan keyingi holat	
Hisobot moddasi	summasi	Hisobot moddasi	summasi
DAROMAD	1000 so'm;	DAROMAD	1000 so'm;
XARAJAT	995 so'm;	XARAJAT	1005 so'm;
FOYDA	5 so'm;	ZARAR	5 so'm;

Lekin keyin aniqlanishicha sub'ektning yillik moliyaviy hisobotida XARAJATLAR 10 so'mga kamaytirilib ko'rsatilgan. Bu xolatda hammada bir savol tug'iladi, ya'ni daromadning 1%ni tashkil etgan 10 so'mlik xato moliyaviy hisobotni tayyorlashda muhimmi? Bu savolga "HA" deb javob beramiz. Chunki, aniqlangan xatolikning mutloq va nisbiy miqdori kichik bo'lsa ham, u zarar bilan chiqqan sub'ektni foyda bilan chiqishiga sabab bo'ldi, bu esa hisobotdan foydalanuvchi professional mutaxassislar zarar bilan chiqqan sub'ektga investitsiya kiritish to'g'risidagi qarorlar qabul qilishiga keskin ta'sir etadi.

Muhimlik moliyaviy hisobotning boshqa xususiyatlariga ham ta'sir o'tkazadi. Masalan, moliyaviy axborotlarning to'liqligi ularning muhimligini hisobga olgan xolda shakllantirilishi lozim. MHXSlari asosida tayyorlanayotgan hisobot bo'yicha muhimlik uni fundamental, ya'ni shakldan mazmunning ustunligi tamoyili asosida o'rganiladi, tahlil qilinadi.

Amaliy jihatdan muhimlik moliyaviy hisobotning sifat xususiyatini ifodalab qolmasdan, uni tuzishda yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatolikning eng yuqori chegarasini belgilab, shu chegaradan oshgan xatoliklar, tushirib qoldirishlar hisobot berayotgan sub'ekt tomonidan to'g'rilanishi shartligini nazarda tutadi.

Amaliyotda moliyaviy hisobotning moddalarini bo'yicha muhimlik darajasi chegaralarini belgilash tartibi yuzasidan MHXSlarida ham Buxgalteriya hisobining umumqabul qilingan tamoyillari (GAAP-Generally Accepted Accounting Principles (AQSh)) standartlarida ham aniq tavsiya yoki takliflar keltirilmagan. Moliyaviy hisobot bo'yicha muhimlik darajasi chegarasini belgilash mutaxassisning amaliy ko'nikmalari, bilim darajasi va sub'ekt moliyaviy-xo'jalik faoliyatining xususiyatlarini tushunish darajasiga bog'liqdir.

Muhimlik darajasini aniqlash tartibi MHXSlariga nisbatan Auditning Xalqaro Standartlarida (AXS) kengroq yoritilgan. Xususan, 315-sonli "Muhim buzib ko'rsatishlar risklarini tadbirkorlik sub'ektini va uning muhitini bilish asosida aniqlash va baholash", 320-sonli "Auditni rejalashtirish va bajarishda muhimlik", 450-sonli "Audit jarayonida aniqlangan buzib ko'rsatishlarni baholash", 600-sonli "Maxsus ko'rib chiqishlar – guruh moliyaviy hisobotlarining auditi (jumladan komponent auditorlari ishlari)" nomli Auditning Xalqaro Standartlarida yoritilgan.

Moliyaviy hisobotlar auditini o'tkazishda auditorning umumiy maqsadlari moliyaviy hisobotda firibgarlik yoki xatoga yo'l qo'yilishi natijasida muhim buzib ko'rsatishlar bor-yo'qligi xususida auditorga moliyaviy hisobot barcha muhim jihatlarda moliyaviy hisobotni taqdim etishning qo'llaniladigan asosiga muvofiq tayyorlanganligi to'g'risida o'z fikrini bildirish; moliyaviy hisobot bo'yicha hisobot (xulosa) chiqarish va audit natijalariga muvofiq AXS talab etgan axborotni taqdim etish imkonini beradigan oqilona ishonch hosil qilishdan iborat.

320-sonli "Auditni rejalashtirish va bajarishda muhimlik" nomli AXSga muvofiq moliyaviy hisobotlarni taqdim etish asoslari muhimlikni turli nuqtai nazardan muhokama qilishi mumkinligiga qaramay, umuman olganda ular quyidagilarni tushuntiradi:

Buzib ko'rsatishlar, shu jumladan tushirib qoldirishlar, agar ular o'z-o'zicha yoki boshqa buzib ko'rsatishlar bilan birga, oqilona mo'ljallarga ko'ra, foydalanuvchilarning moliyaviy hisobot asosida qabul qilingan iqtisodiy qarorlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lsa, muhim deb baholanadi;

Muhimlik to'g'risida mulohazalar yuzaga kelgan vaziyat nuqtai nazaridan chiqariladi va buzib ko'rsatish summasi yoki xususiyatiga yoinki buzib ko'rsatishning ham summasi, ham xususiyatiga bog'liq bo'ladi;

Moliyaviy hisobotlardan foydalanuvchilar uchun muhim hisoblanadigan masalalar to'g'risida mulohazalar guruh sifatidagi foydalanuvchilarning moliyaviy axborotga

bo'lgan umumiy ehtiyojlarini ko'rib chiqishga asoslanadi. Masalan, Buxgalteriya hisobining xalqaro standartlari bo'yicha qo'mita tomonidan qabul qilingan "Moliyaviy hisobotlarni tayyorlash va taqdim etish asosi"da ko'rsatib o'tilishicha, tijorat tashkilotlarida, investorlarning ehtiyojlarini qondiradigan moliyaviy hisobotni taqdim etish boshqa foydalanuvchilar aksariyat qismining talablarini ham qondirishi mumkin, chunki investorlar mazkur sub'ekt uchun riskli kapital etkazib beruvchilar hisoblanadi. Auditor tomonidan muhimlik darajasini belgilash professional mulohaza masalasi hisoblanadi va moliyaviy hisobotlardan foydalanuvchilarning moliyaviy axborotga bo'lgan ehtiyojlarini auditor qanday tushunishiga bog'liq bo'ladi. Ushbu kontekstda auditor foydalanuvchilar xususida quyidagilarni taxmin qilishi uchun asoslar mavjud:

(a) ular biznes, iqtisodiy faoliyat va buxgalteriya hisobi sohasida bilimga ega, shuningdek moliyaviy hisobotda taqdim etilgan axborotni oqilona darajada qunt bilan o'rganishga tayyor;

(b) ular moliyaviy hisobot muhimlik darajasidan kelib chiqib tayyorlangani, taqdim etilgani va audit qilinayotganini tushunadi;

(v) ular hisoblab chiqilgan baholardan foydalanish, mulohaza yuritish va bo'lg'usi voqealarni ko'rib chiqishga asoslangan summalarning baholanishi noaniq ekanini tan oladi;

(g) moliyaviy hisobotda ifodalangan axborot asosida oqilona iqtisodiy qarorlar qabul qiladi.

Auditorlar tomonidan muhimlik darajasini belgilash professional mulohaza chiqarishni nazarda tutadi. Moliyaviy hisobotlar uchun muhimlik darajasini belgilashda sanoq boshi sifatida tanlangan mo'ljalga nisbatan ko'pincha foiz hisobi qo'llaniladi. Tegishli mo'ljalni belgilashga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan omillar orasida quyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin:

- moliyaviy hisobot elementlari (masalan, aktivlar, majburiyatlar, kapital, daromadlar, xarajatlar);

- muayyan tadbirkorlik sub'ekti moliyaviy hisobotlaridan foydalanuvchining asosiy e'tibori qaratilgan moddalar bormi (masalan, faoliyatning moliyaviy natijalarini baholash maqsadida foydalanuvchilar foyda, daromad, yoki sof aktivlarga alohida e'tiborni qaratishlari mumkin);

- agar tadbirkorlik sub'ektining faoliyat (hayot) tsikli tugallanmagan bo'lsa, tadbirkorlik sub'ektining xususiyati, shuningdek u ishlayotgan soha va iqtisodiy muhit;

- tadbirkorlik sub'ekti mulkining tarkibiy tuzilishi va uni moliyalashtirish usuli (masalan, tadbirkorlik sub'ekti o'z kapitali hisobidan emas, balki faqat qarzga olingan kapital hisobidan moliyalashtirilsa, foydalanuvchilar asosiy e'tiborni tadbirkorlik sub'ektining daromadiga emas, balki aktivlari va ularga bo'lgan da'volarga qaratishlari mumkin).

Ideal holatda xo'jalik yurituvchi sub'ekt mutaxassisleri va auditorlar tomonidan balans, daromad va xarajat moddalari bo'yicha "muhimlik nuqtasi" (chegarasi) bir xil qiymatni tashkil etishi kerak, lekin amaliyotda bunday emas. MHXS'lari asosida tayyorlanayotgan hisobotga nisbatan sub'ektning o'zi muhimlik chegarasini qat'iyroq belgilash lozimligini auditorlar e'tirof etishadi. Masalan, auditorlik tekshiruvda

moliyaviy hisobot uchun muhimlik darajasi 10 mln. so'm etib etib belgilansa, tekshirilayotgan sub'ekt MHXS asosida shakllantirgan moliyaviy hisoboti uchun 1 mln. so'm atrofida belgilagan bo'lishi lozim. Bu sub'ekt moliyaviy hisobotni tayyorlashda yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xato va kamchiliklarni kamaytirishga olib keladi.

2. Muhimlik darajasini aniqlashning amaliy jihatlari

Xalqaro audit standartlari bo'yicha Kengash (IASB) tomonidan muhimlik darajasini aniqlash bo'yicha qo'llanma ishlab chiqilgan. Masalan, 600-sonli "Guruhlar moliyaviy hisobotining auditi" nomli (ISA 600- Special Consideration Audits Group Financial Statements) auditning xalqaro standartlarida "ko'p komponentli" tuzilmaga ega bo'lgan sub'ektlarda muhimlik darajasini aniqlashning qo'yidagi qoidalari keltirilgan:

1) bo'limlar, filiallar, sho''balar uchun muhimlik darajasi umumiy guruh uchun aniqlangan muhimlik darajasidan past bo'lishi lozim;

2) har bir komponent uchun alohida muhimlik darajasi belgilanadi;

3) komponent uchun belgilangan muhimlik darajasi "umumguruh" bo'yicha muhimlik darajasiga to'g'ridan to'g'ri bog'lanmagan, boshqacha qilib aytganda barcha komponentlar bo'yicha muhimlik darajalarining yig'indisi guruh bo'yicha aniqlangan muhimlik darajasidan yuqori bo'lishi mumkin.

Auditning xalqaro standartlarida "komponent" atamasiga – guruh yoki komponentning rahbariyati tomonidan guruh moliyaviy hisobotlari tarkibiga kiritilishi lozim bo'lgan moliyaviy ma'lumotlar tayyorlanadigan tadbirkorlik sub'ekti yoki biznes faoliyatidir deb ta'rif keltirilgan. Komponent rahbariyati – Komponentning moliyaviy ma'lumotlarini tayyorlashga javobgar boshqaruv.

Yuqorida keltirilgan mulohazalarni misollarda ko'rib chiqamiz.

Hajmi jihatdan bir biriga teng bo'lgan 5 ta sho''ba korxonalar guruhi MHXS bo'yicha hisobot tayyorlashadi. Guruhlar bo'yicha balans jami summasi 100 mln. so'mni tashkil etgpn. Umumiy guruh uchun muhimlik darajasi 5 mln. so'm (balans jami summasining 5% i) qilib belgilangan. Bu yerda shuni e'tiborga olish lozimki, komponentlar miqyosida muhimlik darajasini belgilashda cheklovlar mavjud:

- komponent bo'yicha muhimlik darajasi 1 mln. so'mdan kam belgilanmasligi shart, aks holda umumguruh uchun belgilangan muhimlik darajasiga etmasligi mumkin. Masalan, komponent bo'yicha muhimlik darajasini 800 ming so'm miqdorida belgilasak, unda komponentlar bo'yicha jami muhimlik darajasi 4 mln. so'mni tashkil etadi, bu esa biz yuqorida umumguruh uchun belgilangan muhimlik darajasidan (5 mln. so'm) kamdir;

- komponent bo'yicha muhimlik darajasining maksimal chegarasi 5 mln. so'mdan ortiq bo'lishi mumkin emas.

Birinchi holat konservativ yondashuv hisoblanib zarur bo'lmagan "kichik(ahamiyatsiz)" tuzatishlarni amalga oshirishni ko'zda tutadi. Ikkinchi holat agressiv yondashuv bunda hisobot tayyorlanishi jarayonida muhim yo'l qo'yilgan xatoliklar tuzatilmasdan qolishi mumkin.

8-chizma. Komponent bo'yicha muhimlikni belgilashda yondashuvlar

Konservativ yondashuv bo'yicha guruhlar bo'yicha umumiy muhimlik darajasi 5 mln. so'm 5 ta komponentga oddiy arifmetik taqsimlash yo'li bilan taqsimlanadi. Bizning misolimizga muvofiq sho'ba korxonalar hajm jihatdan teng bo'lganligi munosabati bilan ularning xar biriga muhimlik darajasini 1 mln. so'm qilib belgilaymiz. Agar biz o'rganayotgan komponentlar hajm jihatdan xar xil bo'lganda ham guruh uchun umumiy muhimlik darajasi 5 mln. so'mni tashkil etgan bo'lar edi, ammo uni komponentlarga taqsimlash har bir komponentning salmog'iga mutanosib ravishda taqsimlanar edi.

Komponentlar bo'yicha muhimlik darajasini 5 mln. so'm miqdorida belgilanishi (ya'ni guruhlar uchun umumiy muhimlik darajasiga teng miqdorda, belgilanishi), xatoliklarni aniqlanmaslik riskini oshishiga olib keladi.

600-sonli AXS asosan filiallar bo'yicha muhimlik darajasi belgilangan ikkita qiymat oralig'ida belgilash tavsiya sifatida keltirilgan, unda filiallar, sho'ba korxonalar va bo'linmalar uchun muhimlik darajasi qanday aniqlanishi bo'yicha aniq qo'llanma(yo'llanma) mavjud emas.

Bunday holatlarda ko'pgina kompaniyalar tomonidan "eng yaxshi amaliyot"dan foydalaniladi. "Eng yaxshi amaliyot(Best practice)" – mohiyati shundan iboratki, har qanday faoliyatda maqsadga erishishning optimal yo'llari mavjuddir. "Eng yaxshi amaliyot" g'oyasi Fredrik Teylor tomonidan 1914 yilda shakllantirilib: "xar qanday holatlarda foydalaniladigan turli tuman metodlar ichida bir metod qolganlaridan tez va samarali ishlaydi"-deb ta'kidlagan.

"Eng yaxshi amaliyot"ga muvofiq "komponentlar bo'yicha maksimal umumiy muhimlik" (KMUM) (Maximum Aggregate Component Materiality) metodidan amaliyotda AQShdagi yirik tashkilotlar keng foydalaniladilar. MHXS, BHUS (Buxgalteriya hisobining umumqabul qilingan standartlari (GAAP, AQSh)), AUS (Auditning umumqabul qilingan standartlari (GAAS, AQSh)), AXS, yoki AJHNK

(Aktsiyadorlik jamiyatlarining hisobotlari ustidan nazorat Kengashi(PCAOB, AQSh)) standartlarida bu metod xaqida rasmiy ma'lumotlar aks etmagan. Yuqorida sanab o'tilgan standartlarning hech birida muhimlik darajasi chegarasini qanday aniqlanishi bo'yicha aniq metodika keltirilmagan. Masalan, AQSh audit standartlari auditorlik tekshiruv maqsadi uchun muhimlik darajasini aniqlashda foydalaniladigan omillar keltirilgan.

Yuqoridakeltirilganmetodnimisolbilanko'ribchiqsak.

10-jadval keltirilgan ma'lumotdan ko'rinib turibdiki, komponent bo'yicha umumiy muhimlik multiplikatori, guruh bo'yicha umumiy muhimlik darajasiga nisbatan 1 mln. so'mdan 5 mln. so'm oralig'ida belgilanishi mumkin. Boshqacha so'z bilan aytganda, har bir sho'ba korxonaga uchun optimal muhimlik darajasini aniqlash algoritmi multiplikatori aniqlashdan boshlanadi, ya'ni barcha komponentlar bo'yicha muhimlik darajasini guruhlar bo'yicha umumiy muhimlik darajasiga nisbati yo'li bilan aniqlanadi. Komponentlar bo'yicha muhimlik darajasini aniqlash jarayonida multiplikatorni "eng yaxshi amaliyot"da keltirilgan KMUM jadvalidan foydalanish tavsiya etiladi.

10-jadval

Komponentlar bo'yicha muhimlik darajasini aniqlash jarayonida multiplikatori

Komponentlar soni	KMUMni umumguruh multiplikatori aniqlash maqsadida muhimlik darajasi
2	1,5
3-4	2,0
5-6	2,5
7-9	3,0
10-14	3,5
15-19	4,0
20-25	4,5
26-30	5,0
31-40	5,5
41-50	6,0
51-64	6,5
65-80	7,0
81-94	7,5
95-110	8,0
111-130	8,5
131+	9,0

Guruh komponentlari bo'yicha muhimlik darajasini aniqlashda guruhlar bo'yicha umumiy muhimlik darajasiga 10-jadvalda keltirilgan multiplikator ko'paytirilib KMUM aniqlanadi. Keyin esa aniqlangan KMUM komponentlarga taqsimlanadi.

Yuqoridagi jadval ma'lumotlarini bizning misolimizga qo'llasak, KMUMni 12,5 mln. so'm (guruhlar bo'yicha umumiy muhimlik darajasi * 2,5 mln. so'm

multiplikator) qilib belgilanishi shart. Shundan kelib chiqqan holda xar bir komponent bo'yicha muhimlik darajasi 2,5 mln. so'mni tashkil etadi (1 mln. so'm yoki 5 mln. so'm emas). Ushbu ko'rsatkich aniqlangan KMUMni 5 ta komponentga taqsimlash yo'li bilan aniqlandi (barcha sho'ba korxonalar hajm jihatdan tengligi inobatga olingan).

Endi biroz misolimizni murakkablashtirsak. Guruh 5 ta sho'ba korxonadan tashkil topgan. Guruhlar bo'yicha umumiy tushum – 200 mln. so'mni tashkil etsin. Guruhlar bo'yicha umumiy muhimlik darajasi ularning daromad va xarajat moddalariga nisbatan 0,5% miqdorida ya'ni 1 mln. so'm qilib belgilandi.

Komponentlar soni					5
Multiplikator					2,5
Guruhlar bo'yicha umumiy muhimlik darajasi					1000000 so'm
komponentlar bo'yicha maksimal umumiy muhimlik darajasi (KMUM)					2500000 so'm
ShK №	Komponent tushumlari	Gruhlarning tushumdagi salmog'i %	KMUMni propartsional taqsimlash	KMUMni o'rtacha tortilgan usulda taqsimlash	Komponent bo'yicha muhimlik darajasi
	1	2	3	4	5
1	60	30	750000	622869	700000
2	50	25	625000	568591	600000
3	40	20	500000	508524	500000
4	30	15	375000	440415	400000
5	20	10	250000	359601	300000
Jami	200	100	2500000	2500000	2500000

Avvalo multiplikatorni aniqlaymiz. 10-jadval ma'lumotidan foydalanib u 2,5 ga tengligini belgilab olamiz. KMUMni aniqlaymiz:

$KMUM = \text{Guruhlar bo'yicha umumiy muhimlik darajasi} * \text{multiplikator}$

$KMUM = 1 * 2,5 = 2,5 \text{ mln. so'm}$

Birinchi bo'lib 2 chi va 3 chi ustunni to'ldiramiz. Oddiy arifmetik proporsiya asosida har bir komponentning tushumini guruhlar bo'yicha jami tushumdagi salmog'ini aniqlaymiz. Jadvalga muvofiq yillik tushumi 20 mln. so'mni tashkil etadigan 5-komponent bo'yicha muhimlik darajasi 250 ming. so'mni ($2500000 * 10\%$) tashkil etadi. Xuddi shu tartibda qolgan komponentlar uchun ham muhimlik darajasini aniqlaymiz.

Agar komponentlar bo'yicha tushum bir biridan katta farq etsa yuqorida keltirilgan yondashuv ahamiyatsiz bo'lib qoladi. Bunday holda KMUMni o'rtacha tortilgan usulda komponentlarga taqsimlaymiz va quyidagi formuladan foydalanamiz:

ikomponentmuhimlikdarajasi

$$= KMUM * \frac{\sqrt{\text{ikomponenttushumi}}}{\sum_{j=1}^{\text{komponentlarsoni}} \sqrt{j\text{komponenttushumi}}}$$

Ushbu formuladan foydalangan holda 5 komponent bo'yicha muhimlik darajasini hiblaymiz.

№5 *komponentmuhimlikdarajasi*

$$= 2,5 * \frac{\sqrt{20000000}}{\sqrt{60000000} + \sqrt{50000000} + \sqrt{40000000} + \sqrt{30000000} + \sqrt{20000000}}$$
$$=$$
$$= \frac{4472}{7746 + 7071 + 6324 + 5477 + 4472} = 359601$$

Shu tariqa har bir komponent bo'yicha hisoblab topiladi(4 ustun). Aniqlangan natijalar asosida har bir komponent bo'yicha 3 va 4 ustunlarni solishtirish asosida auditor muhimlik darajasini belgilaydi (5 ustun). №5 komponentning muhimlik darajasi 300000 so'mni tashkil etadi.

3. Auditorlik riski va uni baholash modellari

Mustaqil moliyaviy nazorat yoki audit bozor iqtisodiyotining ajralmas elementi hamda mamlakat iqtisodiyotini xavfsizligini ta'minlovchi faoliyatdir. Auditorlik faoliyati iqtisodiyotda o'z funktsiyalarini to'liq amalga oshirish uchun quyidagi ob'ektiv shartlar bajarilishi lozim:

mamlakatda qulay investitsion muhitning yaratilganligi;

sud-huquq tizimining rivojlanganligi;

davlatning mustaqil moliyaviy nazorat kotseptsiyasini amalga oshirish bo'yicha ehtiyoji.

Auditorlik faoliyati g'arb mamlakatlarida evalyutsion yo'l bilan rivojlangan bo'lsa, bizning mamlakatimizga bozor iqtisodiyotining elementlaridan biri sifatida kirib keldi. Natijada milliy auditorlik faoliyatining rivojlanish darajasi rivojlangan mamlakatlar auditorlik faoliyatining rivojlanish darajasiga muvofiq kelmay qoldi. Yuzaga kelgan muammoni bartaraf etishda mamlakatimizda bir qator ijobiy ishlar amalga oshirildi. Xususan:

faoliyatni tartibga soluvchi normativ-huquqiy baza shakllantirildi;

auditorlik faoliyatining milliy standartlari ishlab chiqildi va h.

Bu ijobiy ishlar bilan bir qatorda auditorlik faoliyatida haligacha o'z echimini kutayotgan bir qancha muammolar o'z echimini topmagan. Xususan shunday muammolardan biri bu auditorlik tekshiruvda auditorlik riskini aniqlash va baholash tartibi bo'yicha haligacha olimlar va amaliyotchilar tomonidan yagona fikrga kelinmagan. Ushbu maqolada biz auditorlik riski va uni aniqlash hamda baholash

bo'yicha yondashuvlarni ko'rib chiqamiz.

Bizga ma'lumki iqtisodiyotning erkinlashuvi sharoitida faoliyat yurituvchi sub'ektlar o'zaro munosabatlarida audit muhim element hisoblanadi. Xo'jalik yurituvchi sub'ekt rahbariyati, mulkdori va uni davlat bilan o'zaro munosabatida audit muhim ahamiyat kasb etishini inobatga olsak, axborotdan foydalanuvchilar oldida auditorlar to'liq javobgar ekanligini e'tirof etishimiz mumkin. Shunday ekan auditor taqdim etayotgan xulosasining ishonchligiga to'liq javobgardir, buning e'tiborli jihati shundaki, auditor xo'jalik operatsiyalarini, tovar moddiy zahiralari va boshqa aktivlar hamda o'z va qarz mablag'larini yoppasiga tekshiruv o'tkazmasligi bois xulosaning ishonchligi yuzasidan risk yuzaga keladi. Bu riskni aniqlash va baholash, uning kritik va maqbul chegarasini aniqlash auditorlar oldidagi asosiy muammo hisoblanadi.

Auditorlik riskini baholash muammosi ko'p qirralidir. Risk-bu qarorlarni qabul qilish natijasida belgilangan maqsadga qisman yoki to'liq erisha olmaslik ehtimolidir. Ya'ni risk belgilangan maqsadga erishish uchun qabul qilingan qarorlar samaradorligini baholovchi ko'rsatkichdir. Ushbu mulohazadagi ta'kidni auditorlik faoliyatiga qo'llasak, risk ko'rsatkichi auditorlik xulosasi turi bo'yicha noto'g'ri qaror qabul qilish xavfidir.

Xorij olimlaridan U.Messier Auditorlik riski – moliyaviy hisobotda muhim buzib ko'rsatishlar mavjud bo'lgan holda auditor tomonidan ungga muvofiq bo'lmagan auditorlik xulosasini taqdim etishdir deb ta'rif bergan.

E.Arens va J.Lobbeklar esa auditorlik riski –moliyaviy hisobotda haqiqatda muhim buzib ko'rsatishlar mavjud bo'lganda, moliyaviy hisobot to'g'ri va ob'ektiv tuzilganligi to'g'risidagi auditorning ijobiy fikri(xulosasi) deb e'tirof etishgan.

Auditorlik riski - auditor tomonidan sub'ektiv ravishda belgilanadigan, auditorlik tekshiruv yakunlari bo'yicha moliyaviy hisobot uning ishonchligi tasdiqlanganidan keyin aniqlanmagan jiddiy buzilishlarni o'z ichiga olishi mumkinligini e'tirof etish yoki aslida bunday buzilishlar moliyaviy hisobotda bo'lmasada, unda jiddiy buzilishlar mavjudligini e'tirof etish ehtimolidir deb 9-sonli "Muhimlik va auditorlik riski" nomli auditorlik faoliyatining milliy standartida ta'rif berilgan[8].

11-jadval
Risk turlari

No	Risk turlari	Tavsifi
1.	Auditorlik riski	Auditor tomonidan bajarilgan amallar asosida noto'g'ri xulosa berish xavfi, ya'ni moliyaviy hisobot bo'yicha beriladigan xulosa turini noto'g'ri belgilashi.
2.	Ichki xo'jalik riski	Ichki nazorat tizimi vositalari yordamida mijoz kompaniyaning xususiyati va uning faoliyat yuritish muhitiga taalluqli risklarni aniqlash imkoni yo'qligi.
3.	Nazorat riski	Ichki nazorat tizimi tomonidan muhim xatoliklarni aniqlay va tasdiqlay olmaslik xavfi.
4.	Aniqlanmaslik riski	Auditor tomonidan qo'llanilgan amallar va moliyaviy

		hisobotning tahlili undagi muhim xatoliklarni aniqlanmaslik xavfi.
5.	Tanlash riski	Xo'jalik operatsiyalarini tanlash asosida o'tkazilgan tekshiruv ulardagi muhim xatoliklarni aks ettirilmasligi riski.
6.	Tadbirkorlik riski	Mijoz-korxonona va boshqa shaxslar tomonidan auditorlik tekshiruvi bo'yicha e'tirozlar natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan moliyaviy yo'qotishlar xavfi.

Auditorlik riskini aniqlash va baholash "Muhim buzib ko'rsatishlar risklarini tadbirkorlik sub'ektini va uning muhitini bilish asosida aniqlash va baholash" nomli 315-sonli, "Baholangan risklarga javoban auditorning harakatlari" nomli 330-sonli auditning xalqaro standartlarida ko'rib chiqilgan, bizning mamlaktimiz auditorlik faoliyatida esa "Muhimlik va auditorlik riski" deb nomlangan 9-sonli standartdagina ko'rib chiqilgan. Bizning fikrimizcha auditning xalqaro standartlari asosida auditorlik faoliyatining milliy standartlarini qayta ishlab chiqish lozim deb o'ylaymiz.

Auditorlik tekshiruvda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan risklarni quyida keltirilgan jadvalda ko'rib chiqamiz (11-jadval).

Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirgan holda aytadigan bo'lsak, auditor xo'jalik faoliyatidagi xato va kamchiliklarni to'liq aniqlay olmaydi. Bu holatni, bizning fikrimizcha, auditorlik tekshiruvdan ajratib bo'lmaydigan cheklovlarning mavjudligi bilan izohlashimiz mumkin(9-chizma).

9-chizma. Auditda riskni paydo bo'lish shartlari.

Ushbu cheklovlardan xalos bo'la olmaslik auditorlik teshiruvda auditor tomonidan moliyaviy hisobotdagi muhim xato va kamchiliklarni aniqlay olmasligi natijasida auditorlik riskini nol darajaga tushirish imkoni yo'qligi bilan ifodalanadi.

Birinchi, auditor moliyaviy hisobotdagi muhim buzib ko'rsatishlar mavjud

emasligini etarli ishonch bilan ta'kidlaydi, mutloq ishonch bilan emas. Ushbu cheklovning yuzaga kelishi asosiy sabablari:

- auditorlik tekshiruvda testlash va tanlash amallarini qo'llanilishi;
- mijoz-korxonaning buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimi mukammal emasligi, ya'ni korxonada faoliyatida xato va kamchiliklar yo'qligini kafolatlay olmaydi.

Ikkinchidan, mijoz-korxonada faoliyat yuritish muhitidagi noaniqliklar (tashqi muhit). Bu noaniqliklar va ularni bartaraf eta olmaslikka quyidagi holatlar ta'sir o'tkazadi:

- tekshirilayotgan sub'ekt faoliyat yuritayotgan muhit bo'yicha to'liq va ishonchli ma'lumotlarni cheklanganligi;
- etkazib berilayotgan ma'lumotlarni auditor tomonidan qayta ishlash va baholash ko'nikmasining cheklanganligi;
- tekshirilayotgan sub'ekt tadbirkorlik faoliyatiga ta'sir etuvchi salbiy holatlarning tasodifiy paydo bo'lishi;
- mijoz-korxonada ichidagi xar xil toifadagi ziddiyatlar.

Uchinchidan, auditorlik riskini aniqlash va baholash auditorning bilim darajasi, malaka va ko'nikmasi asosida shakllanadigan professional muloxazasi natijasidir. Bunda asosiy muammo auditorlarning bilim saviyasi va malaka hamda ko'nikmalarining turli darajadali auditorlik riskini aniqlash va baholashda turli yondoshuvlarga olib kelishidadir.

To'rtinchidan, auditorlik faoliyati tadbirkorlik faoliyatidir, ya'ni uning faoliyati foyda olishga qaratilganligidadir. Auditorlik tashkiloti mijoz-korxonada munosabatlarida kelishmovchiliklarni yuzaga kelishi oqibatida uni yo'qotishi.

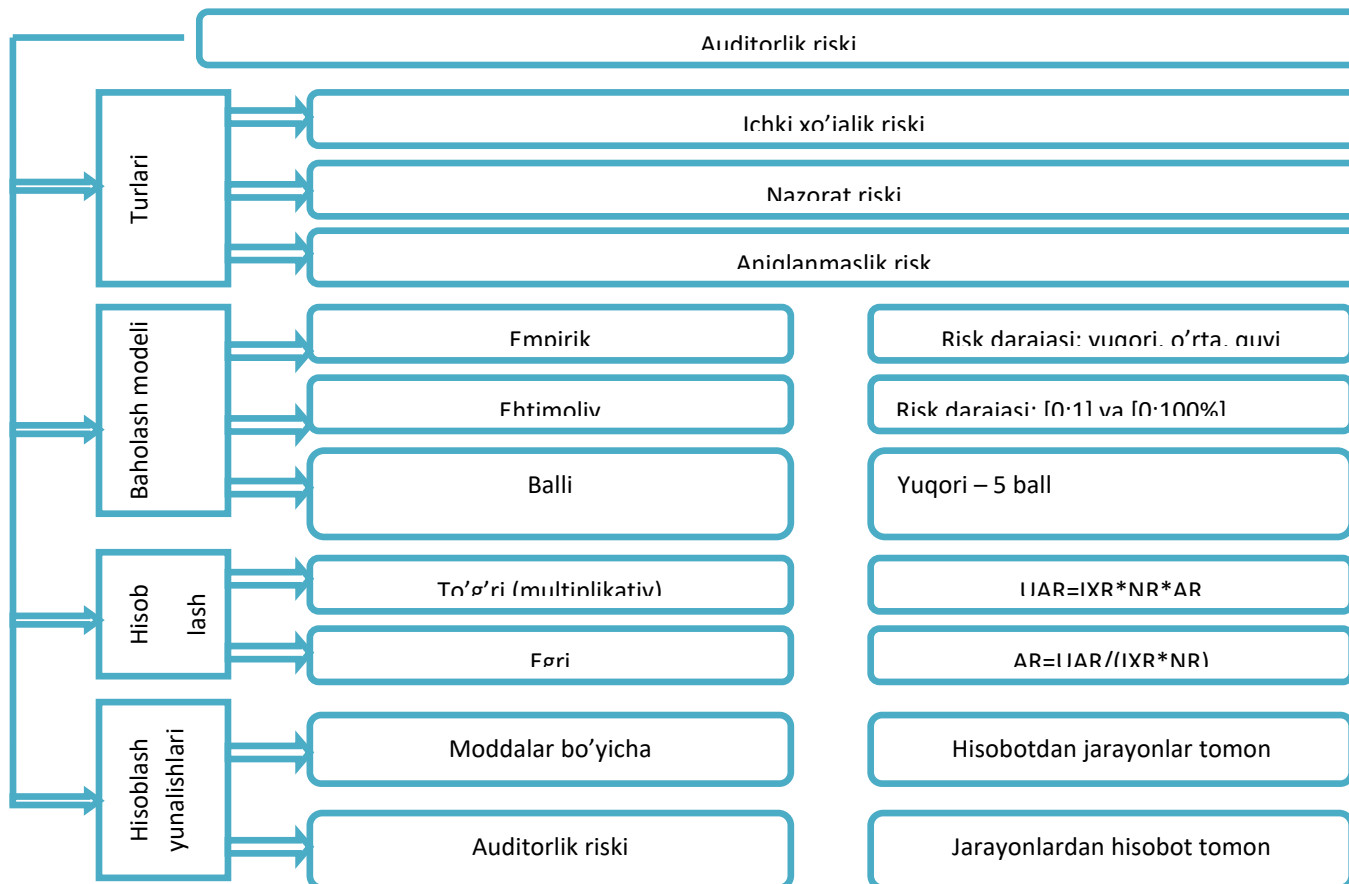
Yuqorida ta'kidlaganimizdek auditorlik riski va uning komponentlarini baholash bo'yicha yagona metodika mavjud emas. Buning asosiy sababi auditorlarning xo'jalik faoliyati bo'yicha professional mulohazalarining turlichaligi, mijoz faoliyati xususiyatlarining takrorlanmasligi, hisob va ma'lumotlarni taqdim etish tartib qoidalarining o'ziga xos xususiyatlarining mavjudligidadir. Shular qatori auditorlik riski va uning komponentlarini aniqlash va baholash bo'yicha auditorlik faoliyatining milliy standartlarida ham auditning xalqaro standartlarida aniq tavsiyalar keltirilmagan. Lekin auditorlik riskini baholashda auditorlar tomonidan ishlab chiqilgan testlar, savolnomalar keng qo'llaniladigan metodlar hisoblanadi.

Auditorlik riskini miqdor va sifat ko'rsatkichlarida ifodalash mumkin. Auditorlik riskini baholashning empirik, ehtimoliy, balli to'g'ri(multiplikativ), egri modellari mavjud.

Empirik modeldan foydalanilganda yuqori, o'rta, quyi darajada risklar baholanadi. Agar moliyaviy hisobot uchun umumiy buzib ko'rsatish ehtimoli mavjud bo'lsa aniqlangan risk yuqori deb baholanadi. Agar schetlardagi qoldiqlar, ma'lumotlarni ochib berishda muhim buzib ko'rsatish ehtimoli mavjud bo'lsa aniqlangan risk o'rtacha deb baholanadi. Agar aniqlangan risk boshqa turdagi muhim buzib ko'rsatishlarga olib kelsa, uni quyi darajada deb baholash mumkin.

Auditorlik riskini baholashning ehtimoliy modelida risk darajalarini koeffitsient yoki foiz ko'rinishida ifodalanadi.

Riskni baholashning ball modelida sifat xususiyatlar miqdor ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Masalan, auditorlik riskining quyi darajasi – 1 ball, o'rta darajasi – 3 ball, yuqori darajasi - 5 ball qilib belgilash mumkin.

10-chizma. Auditorlik riskini baholashdagi yondashuvlar

To'g'ri (multiplikativ) modelda auditor professional mulohazasi asosida auditorlik riskini baholab, umumiy auditorlik riskini aniqlaydi.

$$UAR=IXR*NR*AR \quad (1)$$

UAR- umumiy auditorlik riski;

IXR-ichki xo'jalik riski;

AR-aniqlanmaslik riski.

Olingan natija xalqaro amaliyotda qabul qilingan -5%lik ko'rsatkich bilan taqqoslanadi. Masalan, auditor ichki xo'jalik riskini - 60%, nazorat riskini-50% va aniqlanmaslik riski-20% qilib belgilasa, unda umumiy auditorlik riski 6% ($0,6*0,5*0,2$)ni tashkil etadi. Olingan natijani ijobiy deb baholab bo'lmaydi, chunki 5%lik chegaradan yuqori. Demak, auditor auditorlik riskini maqbul chegaragacha kamaytirish chora-tadbirlarini ko'rmog'i lozim.

Egri model umumiy auditorlik riskining komponentlaridan biri aniqlanmaslik riskini baholashni ko'zda tutadi. Bunda auditor ichki xo'jalik riskini, nazorat riskini baholab, multiplikativ model asosida aniqlanmaslik riski hisoblab topiladi.

$$AR = UAR/(IXR*NR)$$

Aniqlanmaslik riskini mohiyati shundan iboratki, auditor tomonidan

auditorlik tekshiruvini o'tkazish jarayonda muhim xato va kamchiliklarni aniqlay olmaslik ehtimolidir. Aniqlanmaslik riski auditorlik tekshiruvida bajaradigan ishlar ko'lami, tanlash ko'lamiga, sarflanadigan mehnat sarfi umuman auditorlik xizmati xaqi miqdoriga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir.

Risklarni baholashda ikki xil yondashuv mavjud: moddalar bo'yicha baholash va jarayonlar bo'yicha baholash.

Moddalar bo'yicha auditorlik riskini moliyaviy hisobot uchun umumiy yoki uning alohida moddalari bo'yicha aniqlanadi va baholanadi.

Auditorlik riskini baholashning jarayonli yondashuvi auditorlik tekshiruvidan o'tayotgan sub'ektning biznes-jarayonlarini o'rganish asosida amalga oshiriladi (tahlil yo'nalishi jarayonlardan-hisobotga qarab).

Yuqoridagi yondashuvlardan qay birini tanlash auditorni o'zi mustaqil belgilaydi. Lekin bu ikkita yondashuv turli mehnat sarfini talab etadi, ya'ni jarayonli yondashuv ko'p mehnat sarfini talab etganligi bois moddalar bo'yicha yondashuvdan keng foydalaniladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlashimiz mumkinki, auditor butun faoliyatini moliyaviy hisobotning etarli ishonchliligini ta'minlash bilan bir qatorda auditorlik riskini maqbul chegaragacha pasaytirishga qaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Туйчиев А., Кузиев И., Авлокулов А., Шеримбетов И., Авазов И. Аудит. Дарслик-Т.: "Iqtisod-Moliya", 2019 й. – 530 б.

2. Кузиев И., Туйчиев А., Хожиев М., Якубов М. Внутренний аудит. "IQTISOD-MOLIYA", 2019 г. – 421 стр."

3. Хамдамов Б., Илхомов Ш., Каримов Н., Машарипов О., Хожиев М. Амалий аудит. Дарслик-Т.: "Iqtisod-Moliya", 2021й. – 360 б.

4. Хамдамов Б.К. Аудит халқаро стандартлари: Дарслик -Т.: "IQTISOD-MOLIYA", 2020 й. – 290 б.

5. O'zbekiston Respublikasi «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonuni (yangi tahriri). 2021 yil 25 fevral. O'RQ-677-son.

6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 4 avgustdagi qarori. «Auditorlarni sertifikatlashtirish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-5210-son Qarori. <http://lex.uz>

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 fevraldagi qarori «Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o'tish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PQ-4611 son Qarori. <http://lex.uz>

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 19 sentyabrdagi "O'zbekiston Respublikasida auditorlik faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3946-son Qarori. <http://lex.uz>

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17-yanvardagi "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar [strategiyasini](#)" faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili"da

amalga oshirishga oid [davlat dasturi](#) to'g'risida"gi PF-5635-sonli Farmoni. <https://nrm.uz>

10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 12 maydagi 274-sonli «Auditorlik tashkilotlari faoliyatining huquqiy asoslarini yanada takomillashtirishni ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Qarori. <http://lex.uz>

11. O'zbekiston Respublikasi moliya vazirining 2018 yil 21 dekabrda "Auditor malaka sertifikatini berish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash xaqida"gi 3105 sonli buyrug'i. <http://lex.uz>

12. Audit va sifat nazoratining xalqaro standartlari. 2012. 1 qism, 3-jild. -T.: O'BAMA, 2014.-1049 b.

13. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoni.

14. Arens A., Lobbek Dj. Audit. Per. s angl. pod red. Ya.V. Sokolova. - M.: Finansi i statistika, 2013. -560s.

15. Sheremet A.D., Suyts V.P. Audit. Uchebnik.- M.: INFRA-M, 2009. -456 s.

16. <http://www.gov.uz>. (O'zbekiston Respublikasi hukumat portali)

17. <http://www.mf.uz> (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi).

18. <http://www.ziynet.uz> (Axborot ta'lim tarmog'i)

19. <http://www.lex.uz> (O'z. Resp. qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi).

20. <https://www.mf.uz> (O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining rasmiy sayti).

21. <https://www.naab.uz> (O'zbekiston Respublikasi Buxgalterlar va auditorlar milliy asociatsiyasining rasmiy sayti)

22. <https://www.stat.uz> (O'zbekiston Respublikasi Statistika qumitasining rasmiy sayti)

23. <https://www.uzaudit.uz>. (O'zbekiston Respublikasi Auditorlar palatasining rasmiy sayti)